

Infrastructuur en ontwikkeling van Eemnes 1815-1940

DEEL 3: GROEI EN STILSTAND IN VOOR- EN TEGENSPOED

JAAP GROENEVELD

In deel 2 eindigden we met de conclusie dat door de ontwikkeling van de vervoerstechnologie – vooral na 1870 – de omgeving dichterbij was gekomen. Eemnes was in reistijd dichterbij de stedelijke centra gekomen. In dit deel zal ingegaan worden op de groei van Eemnes en of die daarmee te maken had, maar ook andere invloeden spelen een belangrijke rol.

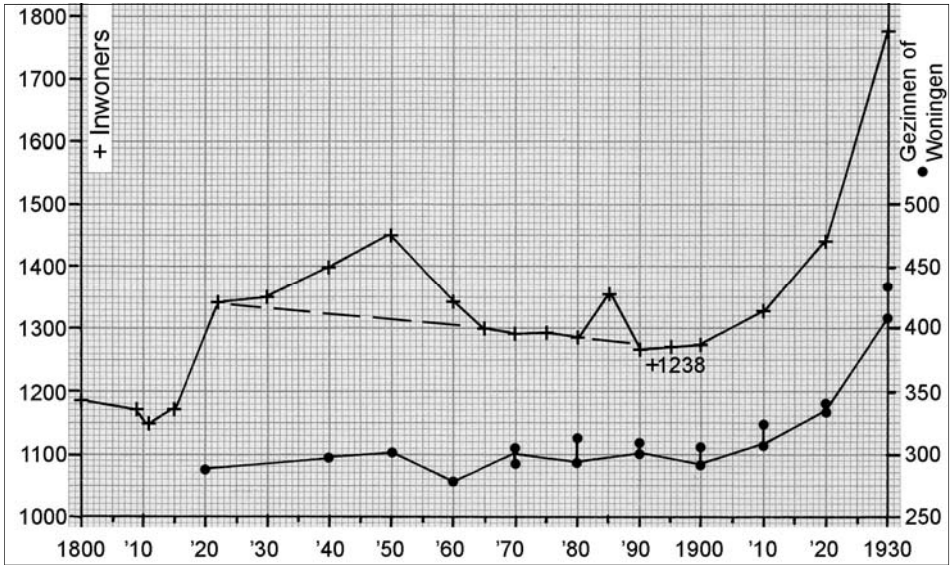
Groei kan afgemeten worden aan het aantal inwoners, maar ook aan de omvang van de bebouwing, die daarmee nauw in verband staat. In dit deel zullen beide aan de orde komen. Met name de groei en de afname van de bevolking in de 19^e eeuw wordt periodegewijs onder de loep genomen om daarbij de factoren, die een rol kunnen hebben gespeeld, eens nader te beschouwen. Keiharde conclusies blijken door het complex van factoren helaas niet mogelijk.

VERLOOP VAN DE BEVOLKING TOT 1860

De eerste betrouwbare volkstelling dateert van 1795, waarbij Eemnes 1204 inwoners telt (Binnendijk 335; Buitendijk 869). Het aantal inwoners van Eemnes vertoont in de 19^e eeuw een fluctuerend verloop om vanaf 1892 voortdurend te stijgen. Grafiek 1, bovenste grafieklijn, laat dit zien. Hij is over 1860-1900 gebaseerd op door 5 deelbare steekjaren, omdat bij een afstand van 10 jaren er net te weinig zichtbaar zou worden. Daarbuiten zijn de afstanden groter of onregelmatig wegens gebrek aan gegevens of de verminderde noodzaak voor detail.

Het bleek me zinvol de groei in wooneenheden tegelijk mee te nemen, reden waarom in Grafiek 1 met de onderste grafieklijn het aantal woningen is aangegeven. De volkstellingen vanaf 1839 geven daarin elke tien jaar inzicht. Van 1839 t/m 1869 werd eigenlijk het aantal 'huizen' en gezinnen geteld, daarna de bewoonde en de onbewoonde woningen. In 1869 werden zowel gezinnen als wo-

Grafiek 1: Ontwikkeling van de bevolking (boven) en het aantal woningen (onder) in Eemnes 1800-1930, gebaseerd op de Kroniek van Eemnes (1800-1830), de tienjarige Volkstellingen (1839-1930) en Verslagen van Gedeputeerde Staten van Utrecht (1860-1900) voor de jaartallen eindigend op 5.

In de onderste grafieklijn is voor 1820 het aantal woningen genomen uit de huisnummerlijst voor 1820 (Van Ijken 2005). De lijn 1830 t/m 1870 geeft het aantal gezinnen. Vanaf 1870 geven de onderste stippen de bewoonde woningen, de bovenste met leegstand.

De gestippelde lijn is een dalende trendlijn, waarboven afwijkingen zichtbaar worden.

ningen geteld en deze getallen komen ongeveer overeen, zodat over de hele periode het aantal gezinnen of de woningen als één grafieklijn is uitgezet. Vóór 1869 werd naast het aantal gezinnen het aantal huizen opgegeven, waarin blijkbaar meerdere woningen in gebruik konden zijn. Er waren in die periode ongeveer 100 woningen meer dan huizen¹.

Demografische achtergrond

De inwonerscurve in Grafiek 1 is het resultaat van geboorte, sterfte en migratie. Met inachtneming van het aantal jaren van de periodes in Tabel 1, blijkt dat tot en met 1839 de geboorten op gemiddeld ca. 52/jaar liggen. Daarna zakt het in en loopt van ca. 39 tot ca. 28 omstreeks 1894. De sterfte heeft een grillig verloop, wat ook te wijten is aan soms heersende epidemieën. Globaal ligt het rond 30/j met

Tabel 1: Verloop van de bevolking van Eemnes in de periode van 1815 t/m 1899. Het vertreksaldo is het resultaat van de eindstanden van de genoemde jaren en de exacte gegevens van geboorte en overlijden (excl. doodgeboren kinderen). Correcties door volkstellingen op onjuiste migratiegegevens zijn zo verrekend. De verdeling van intervallen is analoog aan Grafiek 1.

Periode 1/1-31/12	Aant. jaren	Eind- stand	Groei (Gr)	Geb. (G)	Overl. (O)	Auton.aanwas A=G-O	Vertr.saldo A-Gr
1815		1170					
1816-'22	7	1342	172	361	230	131	-41
1823-'29	7	1351	9	364	313	51	42
1830-'39	10	1396	45	532	379	153	108
1840-'49	10	1450	54	372	306	66	12
1850-'59	10	1341	-109	355	289	66	175
1860-'64	5	1300	-41	179	178	1	42
1865-'69	5	1283	-17	197	172	25	42
1870-'74	5	1294	11	193	147	46	35
1875-'79	5	1289	-5	187	157	30	35
1880-'84	5	1359	70	158	126	32	-38
1885-'89	5	1283	-76	160	131	29	105
1890-'94	5	1268	-15	141	126	15	30
1895-'99	5	1275	7	179	133	46	39

variatie van ca. 25 tot ca. 35/j, met een uitschieter naar ca. 45/j in de periode 1823-'29. Dit alles maakt dat de *autonome aanwas* (geboorte minus sterfte) sterk fluctueert. Deze beweegt zich doorgaans rond 6 à 7/j. Twee periodes schieten extreem uit naar boven: 1816-'22 met ca. 19/j en 1830-'39 met ca. 15/j. Bij meer geboorten was er overigens ook navenant meer sterfte door de gangbare grote zuigelingen- en kindersterfte.

Het vertreksaldo zegt het meest omtrent de verwachting van een bestaan buiten Eemnes. Er is doorlopend vertrek uit Eemnes met rond de 6 à 9 personen per jaar. Uitschieters in de zin van negatief vertrek, dus binnenkomst, vormen de periodes 1816-'22 (5,8/j in) en 1880-'84 (7,6/j in). Uitschieters in vertrek zijn er in 1885-'89 (35/j) en 1850-'59 (17,5/j).

Het grote vertreksaldo van 1830-'39 kan vermoedelijk rechtstreeks gekoppeld worden aan de grote autonome aanwas van 1816-'22. De in die periode geboren kinderen waren inmiddels ca. 15 jaar geworden, de leeftijd waarop ze elders aan de slag konden. Hetzelfde effect kan opgaan voor het vertreksaldo van 1850-'59 ten opzichte van de autonome aanwas van 1830-'39. Gebleken is dat de migratie van 1850-'59 vooral geldt voor de eerste helft van die periode. Dat geeft dus ook weer dat verschil van 15 jaar.

Periode tot 1850

In afwijking van de groei in omliggende gemeenten, behalve Huizen N.H., bereikte Eemnes een dieptepunt met 1148 inwoners in 1811². Volgens Rommes zou de groei daarna tot 1850 ongeveer overeenkomen met de algemene groei in Nederland. Hij stelde dat vanaf 1840 de groei vertraagde, wat hij weet aan huwelijksuitlet door mislukte aardappel- en roggeoogsten in de periode 1840-1850³. Dit lijkt mij gebaseerd op de jaartallen 1815, 1840 en 1850, zonder kennis van 1822 en 1830⁴. Nederland als geheel kende een gelijkmatige groei, terwijl van 1815 tot 1822 Eemnes dubbel zo snel groeide. Deze sterke groei werd al omstreeks 1822 afgebroken, blijkens voorgaande.

Uit Tabel 1 blijkt dat zich per saldo 41 personen in Eemnes vestigden (vertreksaldo -41). Het is niet mogelijk te achterhalen wat voor mensen dat waren en waar ze vandaan kwamen. Vergelijk de volgende 7 jaren met ca. 80 meer sterfgevallen en daarentegen een voor Eemnes normaal vertreksaldo van 42 personen (over 7 jaar, 30 over 5 jaar).

De stijging tussen 1815 en 1822 zondermeer wijten aan de aanleg van de straatweg in 1817 is me wat te kort door de bocht, maar dit heeft waarschijnlijk wel een rol gespeeld. De *Commissie van de Straatweg Naarden-Amersfoort* had werkvolk in dienst voor aanleg en onderhoud, wat daarvóór in het geheel niet aan de orde was. Naast herstel na de Franse Tijd, schiep de aanleg van de weg verwachtingen, die echter omstreeks 1822 niet zijn uitgekomen, zoals ook aantoonbaar bij de geldschietters en de initiatiefnemers⁵. De aanwezigheid van de weg met het door Eemnes geleide (post)wagengerief gaf in principe meer reuring, maar harde gegevens zijn er niet. Gezien de vele door de moeilijk jaren van de Franse Tijd uitgestelde geboorten valt ook te denken aan het moeten binnenhalen van werkvolk van buiten. Er waren vermoedelijk te weinig jonge mensen uit eigen aanwas.

De na 1822 minder stijgende groei lijn tot 1850 duidt op een gecorrigeerde situatie die blijkbaar beter paste bij de omstandigheden van Eemnes: een agrarische gemeenschap met een praktisch volledig ontgonnen gebied, dat geen nieuwe boer-

De oude boerderij uit 1617 bij de 'armakker' in Eemnes-Binnen, Wakkerendijk 214-218. In dit voorbeeld van verouderde behuizingen waren drie kleine woningen afgescheiden (coll. Wiebe van Ijken).

derijen meer toeliet. Het vertreksaldo wijst ook in de richting van een normale situatie. Groei was alleen op te vangen door economische groei buiten het traditionele boerenbedrijf, dat nog niet erg veranderde. Afgezien van de aanleg van enkele straatwegen⁶, vonden hier in wijde omgeving nog geen grote infrastructurele aanpassingen plaats.

In de periode 1830-'49 is er volgens Grafiek 1 weer een wezenlijke stijging van het inwonertal, maar er zijn op de achtergrond grote verschillen tussen het eerste decade en het tweede volgens Tabel 1. In de periode 1830-'39 was er ca. 100 meer autonome aanwas dan in de periode 1823-'29, die zich in Grafiek 1 aan het zicht onttrekt door een groot vertreksaldo in dezelfde periode.

Opvallend aan de hele bovenste grafieklijn is, dat men globaal een rechte lijn kan trekken door de punten van 1822, 1865 t/m 1880, 1890 en 1895. Deze is onderbroken aangegeven. Hij suggereert dat de periode 1830-'65 een eigen dynamiek heeft. Later komen we hierop terug. In het licht van de jaren na 1860 was het inwonertal voor 1850 blijkbaar te hoog, maar naar elders vertrekken bood (nog)

geen perspectief. De jaren 1840 en 1850 kenmerken zich door algemene slechte economische omstandigheden in Nederland.

Sterke daling 1850-1860 door gezinsmigratie

Vanaf 1850 werd een scherpe daling van de bevolking van Eemnes ingezet⁷. Het aantal gezinnen daalde met 23 van 301 in 1849 naar 278 in 1859 (Grafiek 1), terwijl er zes huizen – inclusief boerderijen – leeg stonden. Tabel 1 geeft in de periode 1850-'59, bij dezelfde autonome aanwas van 66 personen als in de vorige tien jaren, een buitengewoon groot vertreksaldo van 175 te zien, het hoogste over 10 jaren gerekend. Het gaat dus praktisch alleen maar om verschil in migratie.

Vanaf begin 1850 is het uitgebreide bevolkingsregister ingevoerd. Van Eemnes is een handzame registratie van inwoners per huisadres aanwezig. Daarin zit ook apart het 'dienstbodenregister' dat voor knechten, meiden, dienststers en andere tijdelijke inwoners werd gebruikt⁸. Helaas is de registratie onvolledig, in het bijzonder over de jaren 1856 t/m 1858, alsof er toen geen migratie was. Over de hele periode 1850 t/m 1859 heb ik niettemin de geregistreerde migratiebewegingen van en naar de gemeente Eemnes onderzocht. Het dienstbodenregister heb ik wegens de veelheid van mutaties en ondoorzichtigheid buiten beschouwing gelaten, evenals personen die binnen hetzelfde jaar weer vertrokken. Een en ander is dus te beschouwen als een grote steekproef over de jaren 1850-1855.

Van 1850 t/m 1859 (vooral t/m 1855) vertrokken er 40 gezinnen en kwamen er 13 gezinnen binnen met resp. 174 minus 49 personen. Daarnaast gingen er 53 minus 15 individuele migranten uit, respectievelijk erin. Per saldo resulteert dit in 27 gezinnen met 125 gezinsleden en 38 individuele personen, totaal 163 vertrokken. Volgens de volkstellingen waren er eind 1859 23 gezinnen, respectievelijk 109 inwoners minder. Ergo, er waren met medeneming van de autonome aanwas in Tabel 1 nog 12 personen meer vertrokken dan uit het bevolkingsregister blijkt. Deze zoek ik in het dienstbodenregister en de afwijkingen in de gemiste jaren.

Opvallend was dat er 13 gezinnen met 46 personen (w.v. 11 arbeidersgezinnen) waren doorgehaald zonder opgave van vertrekdatum en bestemming. In 1858 was er slechts één binnenkomende persoon geregistreerd. In 1859 waren er 9 vertrekkende enkelingen (arbeiders en 'zonder beroep'), terwijl het gezin van een jager binnenkwam (3 p.) en nog twee enkelingen zonder beroep en een 'kwekeling' (onderwijzer in opleiding).

Met in achtneming van de daling van 109 personen over de periode 1850-1859 (zie Tabel 1), resp. 23 vertrokken gezinnen lijken we toch aardig goed te zitten.

Omdat eigenlijk vooral de periode 1850-1855 is onderzocht, moet geconcludeerd worden dat er over 1856 t/m 1859 een gering vertreksaldo was⁹.

Waarheen vertrok men?

De grootste netto vertrekkende groep was die van de arbeiders (meest zogenaamde 'dagloners'), totaal 16 gezinnen (22 uit, 6 in), resp. 68 personen (61 p. + 7 individueel). Hun bestemming en herkomst, voor zover bekend, was vooral Eemland (m.n. Baarn) en enkele naar de Gelderse Vallei (7 gezinnen, 25 p.), terwijl de enkelingen de voorkeur gaven aan Het Gooi (5 p.). Enkele gezinnen zochten het verderop, terwijl er een grote groep van 11 gezinnen (37 p.) onduidelijk blijft. Hierbij moet ook gerekend worden een grote groep 'zonder beroep' e.d., die meest als tieners naar elders vertrokken om er als knecht of dienst, c.q. meid te werken. Netto ging het om 30 personen (38 uit minus 8 in), die gelijkelijk verdeeld uitwaaierden over Eemland (13; vooral Baarn) en Het Gooi (12), en voor de rest naar overig Utrecht (5) en Noord-Holland (3 Amsterdam en 6 zuidelijke omgeving ervan) en één met onbekende bestemming.

Daarna volgt een groep ambachtslieden, die – zeer interessant – alleen maar vertrek aangaven, behalve die ene schoenmaker die alleen uit Laren kwam. Het betrof op twee enkelingen na (een kuiper en een kleermaker) zes gezinnen met 30 personen: een timmerman, twee smeden, twee kleermakers en een schoenmaker. De Binnendijkse smid ging naar Baarn, de Buitendijkse naar Naarden.

Ook vertrokken er zes landbouwers met gezin (28 p.) en twee enkelingen (beide naar Barneveld). De vertrekkende gezinnen gingen naar Duivendrecht, Maarsseveen, Maartensdijk en twee naar Blaricum, terwijl één onduidelijk is. Globaal is dit een beweging westwaarts; een dun staartje van de gezinsmigratie van boeren naar Amstelland, die in eerste helft van de 19e eeuw met het hoogtepunt omstreeks 1820, zou hebben plaats gevonden¹⁰. Twee boeregezinnen keerden in 1851 na vertrek vóór 1850 terug uit Weesp, beide naar hetzelfde adres (B59b, de helft van Kerkstraat 7; 10 p.). Vermoedelijk was de terugkeer niet uit weelde, want de boeren die die kant uit gingen hoopten op een bestaan in de melkvoorziening voor het groeiende Amsterdam.

Voor het overige vertrokken er twee predikantgezinnen (10 p.), waarvoor een (nog) kinderloze gehuwde en een ongehuwde predikant in de plaats kwamen. De blindenonderwijzer Christiaan Samuel Reinhold vertrok in 1853 met zijn gezin (7 p.) naar Grave. Sinds 1850 was het R.K. Blindeninstituut vanuit Laren naar Eemnes verhuisd in de voormalige leegstaande buitenplaats Streefoord, waar het funtioneerde tot de opheffing in 1851. In het kielzog werden ook de leerlingen en

dienstboden meegenomen, die alle in het 'dienstbodenregister' stonden ingeschreven. Reinhold bleef er nog een paar jaar wonen met zijn gezin met volwassen kinderen¹¹.

Het gezin van 'kroeghouder' Van Bedum (B77a, Wakkerendijk 13, nu garage Beuk; 6 p.) vertrok met onbekende bestemming¹². Vrijwel neutraal bleven vertrek en vestiging van veldwachters, jachtopzieners en een opzichter. De jachtopziener verbleef een paar jaar in Soest omdat zijn huis in de Heidehoek was afgebrand. Enkele resterende individuele migranten laten we voor wat het is.

De oorzaken van de daling 1850-1860

Dit alles overziend gaat het vooral om landbouwers en (land)arbeiders die met hun gezinnen vertrekken (79 p.), naast de per saldo 39 enkelingen (9 arbeiders en 30 'zonder beroep'). Dit zijn 118 van de 175 p. vertreksaldo. Het verschil wordt goeddeels verklaard door de vertrekkende ambachtslieden en hun gezinnen (ca. 30 p.). Er zijn natuurlijk oorzaken geweest voor dit vertrek uit Eemnes, waarbij ook een deel van de ambachtslieden hun heil elders zocht. Maar wat zijn die oorzaken dan? En waren twee smeden dan niet wat veel?

Voor de hand ligt stagnatie in de agrarische sector, maar ook andere oorzaken kunnen een rol hebben gespeeld. Zowel voor als na 1850 waren er geregeld misoogsten, terwijl de opbrengst aan aardappelen zich nog niet had hersteld. Daarnaast belemmerde de Krimoorlog (1853-1856) de Nederlandse handel en hij veroorzaakte hoge graanprijzen. Deze crisis van de jaren 1850 was nog heviger dan die van de aardappelcrisis rond 1845¹³. In hoeverre dat op Eemnes van invloed was, is niet duidelijk te krijgen.

Uit deel 2 weten we dat vanaf 1845 de Rhijnspoorweg Amsterdam-Utrecht-Arnhem gereed kwam, maar ook deze is te onwaarschijnlijk om als oorzaak aan te wijzen. Vervoer met postwagens langs de straatweg door Eemnes verdween, zoals we zagen. Ook goederenvervoer met zogenaamde hessenwagens werd verlegd naar het spoor. Aangenomen mag worden dat het rustiger werd in Eemnes. Waar tegenwoordig de bandenspecialist versleten of beschadigde banden vervangt, was het de smid die dat werk deed met ijzeren wielbanden en de hoefijzers voor de paarden. Met een vertrekkende kroegbaas passen de twee verkassende smeden wel in dat plaatje. Het is niet meer dan een notie van een effect op werkgelegenheid door verkeer langs de straatweg.

Feit is ook dat vanaf 1850 de economische en industriële groei van Nederland op gang kwam met trek naar de steden. Van een beginnende noodgedwongen uitstoot

naar de opkomende (industriële) centra blijkt echter nauwelijks iets uit de weinige opgaven met bestemming Amsterdam, Utrecht, Amersfoort en Hilversum.

Door het grote aantal aan het agrarisch bedrijf gebonden vertrekkers komt het mij voor, dat de oorzaak meest waarschijnlijk allereerst ligt in de agrarische hoek. Gebrek aan agrarische werkgelegenheid elders werd vanaf 1850 door het aantrekken van de economie teniet gedaan. Het voor 1850 in Eemnes vastgehouden overschot aan werkkrachten vloeide toen snel weg, inclusief de 'geboortegolf' van 1830-'39 die inmiddels kon uitvliegen. De bevolkingsomvang paste zich aan bij het aantal boerderijen en de omvang daarvan. Die omvang lijkt in de buurt te liggen van de dalende onderbroken lijn in Grafiek 1. Verkeersvermindering speelde vermoedelijk een ondergeschikte rol. Elders kunnen Eemnessers wel gaten hebben opgevuld van degenen die bijvoorbeeld wel naar de steden trokken.

DE PERIODE 1860-1900

In de jaren 1860-1869 kromp Eemnes tot ca. 1300 inwoners om daarna langzaam verder te zakken tot het minimum van 1238 in 1892. In de periode 1860-1864 doet zich het opmerkelijke geval voor dat de autonome aanwas slechts 1 is, terwijl het vertreksaldo normale proporties (tussen 30 en 42 over 5 jaar; Tabel 1) heeft aangenomen. De doorgetrokken grafieklijn in Grafiek 1 over die periode heeft dan ook geen relatie met de situatie van de voorgaande 10 jaren.

Rond 1885 doet zich een opvallende piek voor, die niet gezien zou zijn bij een verdeling in 10 jaren. Hieronder wordt daarop terug gekomen. Deze had geen gevolgen voor de per saldo flauw dalende lijn over de periode 1865-1900. In 1892 versterkten autonome groei (-10) en vertreksaldo (+30) elkaar in negatieve groei, resulterend in het laagste inwonertal sinds 1815: (1238)¹⁴

Aanleg spoor- en tramwegen door het Gooi na 1870

Voor twee perioden zijn in principe twee infrastructurele gebeurtenissen te bekijken. In de periode 1870-1874 werd de Oosterspoorweg langs Hilversum gerealiseerd (1874) en bijna een decennium later de Gooische Stoomtram (1881-1882), met o.a. de lijn Hilversum-Laren-Huizen. Bij nadere beschouwing van de details in Tabel 1 blijkt dat voor 1870-1874 geen aanwijsbare invloed van de aanleg van de Oosterspoorweg is te zien.

In de periode 1880-1884 is het vertreksaldo negatief, met 38 personen instroom, terwijl de autonome aanwas zich had gestabiliseerd rond de 30 personen. Moge-

lijk heeft de realisatie van de tramweg gedurende een aantal jaren een gunstig effect gehad op de groei van de Eemnesser bevolking, zoniet direct, dan indirect. Enerzijds was er enige werkgelegenheid door de aanleg, misschien waren er ook verwachtingen in verband met de mogelijke groei.

Andere effecten zullen waarschijnlijk een veel belangrijker rol hebben gespeeld. De eerste wereldwijde Grote Depressie of Lange Depressie (1873-1896) kan van invloed zijn geweest¹⁵. Daarbij kwam dat Pruisen vanaf 1880 gedurende een aantal jaren tol op spoorwegtransport ging heffen, wat de Nederlandse economie schaadde¹⁶. De 'bobbels' van 1880-1890, die precies samenviel met de Grote Landbouwcrisis, zou ook veroorzaakt kunnen zijn door het eerst niet kwijt kunnen van overtollige werkkrachten – zelfs terugkeer bij moeders pappot –, die daarna wel weer wegvloeiden.

In die zin beschouwd lijken de perioden 1822-1865 en 1880-1890 op elkaar: Eemnes zou in die perioden een 'vluchthaven' kunnen zijn geweest in economisch slechte tijden. Sociale zekerheid kwam voor een deel letterlijk bij de naaste familie op het bord. De onderbroken rechte dalende lijn in de bovenste curve van Grafiek 1 lijkt de bevolkingsomvang weer te geven die Eemnes onder normale omstandigheden onderhield en nodig had. De pieken daarboven vormen dan een extra belasting voor de gemeenschap of de families. Dit zou nog nader onderzocht kunnen worden, indien mogelijk.

Opvallend is dat 1879 de grootste leegstand van woningen in Eemnes vertoonde, 20 'woningen' op 313 totaal, zie de bovenste stip in de onderste grafiek voor Gezinnen/Woningen van Grafiek 1 bij 1880 (1 jan = 31 dec. 1879). Lege woonruimte schiep ook de mogelijkheid om groei van inwoners – tijdelijk – op te vangen. Migratie is in de periode 1880-1890 door de andere opzet en de omvang van het bevolkingsregister niet uitgediept.

Eemnes uniek binnen zijn omgeving

Rommes vergeleek de situatie van Eemnes tussen de jaren 1850 en 1900 in relatie tot de omgeving. De daling van het inwonertal van 12% in Eemnes tussen die jaren was uniek ten opzichte van omliggende gemeenten. Bunschoten, Huizen en Soest groeiden daarentegen met 135, 77, resp. 43%. Hilversum en Baarn – liggend aan de Oosterspoorweg –, wel met 256, resp. 217% als uitschieters. Laren en Blaricum bleven ver achter met slechts 17, respectievelijk 2%. Rommes wijdt dit aan gebrek aan perspectief voor een deel van de bevolking, die zijn heil elders zocht. Hij suggereert dat zij dat zochten in de groeiende plaatsen in de omgeving, bij-

Eemnessers en anderen bij de erepoort voor herberg 't Zwaantje, Wakkerendijk 258, ter gelegenheid van het Onafhankelijkheidsfeest in 1913 (coll. Henk van Hees). De fiets was al een gewone verschijning.

V.l.n.r.: onbekend, Gerrit van Amersfoort (1876-1956), Gerarda Westemeijer-van Breukelen in streekdracht met de vierkante muts van katholieke vrouwen, (1858-1931), Mijntje van Wegen-van Breukelen (1860-1932), herbergier Jaap van Wegen, (1860-1941), onbekende man en vrouw met kinderen, daarachter en daarnaast met fiets onbekend, Jan Polhout (1867-1922), Teus Blom van Wakkerendijk 260 (1860-1935). Deze opgave is verbeterd ten opzichte van die in eerdere publicaties.

Opmerkingen bij tabel 2:

(1) Van de lijsten '1920' en '1930' zijn de aantallen huisnummers (adressen) geteld zonder die met een suffix (letter of Romeins cijfer), omdat die zijn ontstaan na het opstellen van het nummerschema van 1920, resp. 1930.

Vooraf tussen 1920 en 1930 ontstond door de 'bouwwoede' van die tijd een chaotische nummering aan de Laarderweg en de Nieuweweg. De getallen bevatten woningen die na het telmoment van de volkstelling zijn gerealiseerd.

(2) Hiervan enkele bij de Eem, bij de sluis en bij Eembrugge.

(3) 1920 inclusief 1 adres op Goyergracht-Noord en in 1930 idem plus 1 adres Verbindingsweg.

(4) 1920 inclusief 1 adres op huidige Oud-Eemnesserweg (straat sinds 1975), in 1930 idem 2 adressen.

(5) 1813 betreft alleen 'huizen'. Deze kunnen meerdere 'woningen' bevatten. Vanaf 1820 zijn de woningen genummerd met suffixen a, b, c, etc, enkele nieuwe woningen ertussen met hoofdletters A, B, etc., eventueel ook met suffixen Aa, Ab, etc. Er waren ca. 100 woningen meer dan huizen.

(6) De getallen representeren Volkstellingen 1849, 1879, 1899, 1920 en 1930.

(7) De getallen representeren uit de basisgegevens voor Grafiek 1: 1813 van 1815, 1820 van 1822.

(8) Het resultaat van de deling tussen van Inwoners door de laagst ingevulde regel daarboven.

Tabel 2: Aantal woningen en verdeling daarvan in de gemeente Eemnes gebaseerd op huisnummerlijsten Van Ijken 2005. De aantallen betreffen bij benadering geschatte aantallen woningen die geacht worden nog bruikbaar te zijn, niet kort voor afbraak of onttrekking staan. Schuren, kerken, scholen, molens en werkplaatsen zijn niet meegenomen.

	1813	1820	1850	1883 ca.	1900	1920 (1)	1930 (1)
Oudste bebouwing	183	280	287	285	272	270	262
	97%	97%	94%	89%	87%	75%	59%
Wakkerendijk (2)	115	188	185	190	181	177	176
Meentweg	56	71	79	72	68	68	64
Kerkstraat	12	21	23	23	23	25	22
Groeigebied	5	8	18	35	41	91	174
	3%	3%	6%	11%	13%	25%	41%
Laarderweg (noordz.)	1	2	2	3	5	24	63
Nieuweweg e.o. (3)							18
<i>Zuidwend:</i>							
Laarderweg (zuidzijde)	2	3	6	15	18	27	35
Molenwg/Streefoordln	1	1	5	7	8	14	20
<i>Heidehoek e.o.:</i>							
Goyergracht-Zuid	1	2	34	6	6	21	28
Heidelaan e.o. (4)			2	2	2	3	7
Seldenrijkweg				2	2	2	3
Tot. woningen (5) (100%)	(188)	288	305	320	313	361	436
Volkstelling (6): Gezinnen			301		298		
Woningen				313	306	340	426
Inwoners (7)	1170	1342	1454	1341	1275	1438	1775
Inwoners per woning (8)	(6,2)	4,7	4,8	4,3	4,2	4,3	4,2

voorbeeld Hilversum, Bussum en Baarn¹⁷. Daar zijn we het zeker over eens. Hij legde geen direct verband met de infrastructuur.

In Eemnes lijkt er in de periode 1870-1900 geen structureel en blijvend effect te zijn in de zin van groei als gevolg van de genoemde spoor- en tramwegen. Met een slag om de arm, kan er hooguit een beperkt tijdelijk effect zijn geweest door de aanlegwerkzaamheden van de tramweg, vooral Hilversum-Laren-Huizen, die het dichtst bij lag; een welkome aanvulling in een moeilijke tijd.

Werk op fietsafstand

Eemnes had, ondanks de straatweg en een vaart met beperkingen, een voor vestiging van industrie oninteressante infrastructuur. Nabijheid van een spoorweg was een eerste voorwaarde. De algemene gestage economische groei in Nederland vanaf 1850 veroorzaakte een zuigkracht op overtollige werkkrachten in gemeenten als Eemnes. Zoals we in Tabel 1 zien, had Eemnes steeds een vertreksaldo, behalve twee korte perioden. Vanaf het dieptepunt 1238 in 1892 is het inwonertal alleen maar gestegen tot 1775 in 1930 en 2225 in 1947.

De opkomst van de fiets sinds omstreeks 1895 maakte het mogelijk om in Eemnes te blijven wonen en in omliggende plaatsen te werken. Dit is een duidelijke mijlpaal in de vergroting van de mobiliteit ten opzichte van lopen. Dit is met enige speculatie, omdat niet bekend is hoe het zat met de toename van het fietsenbezit in Eemnes, behalve dat de veldwachter er in 1896 één kreeg. De fiets was in het begin nog maar voor enkelen betaalbaar en velen waren gewend om dagelijks 10 km of meer naar hun werk te lopen. De omliggende plaatsen kwamen dichterbij, evenals de stations van de spoorlijn. Naast Eemnessers die besloten om niet te verhuizen, vestigden zich vooral langs en bij de Laarderweg ook nieuwkomers, die Eemnes in toenemende mate aantrekkelijk genoeg vonden. Sleumer zou in 1940 constateren dat er 's ochtends een ware 'exodus' op gang kwam vanuit Eemnes richting Laren¹⁸.

VERSCHUIVING IN HET WONEN IN EEMNES NA 1900

De gegevens over de groei van de bevolking geven op zich geen inzicht in de concentratie of spreiding van de bevolking in de gemeente. Wiebe van Ijken heeft ten behoeve van genealogische onderzoeken voor Eemnes de geschiedenis van de huisnummering tussen de jaren 1813 en 1930 onderzocht. Tot 1930 wijzigde de wijkgerelateerde huisnummering regelmatig; een nachtmerrie om uit te vinden

Laarderweg in 1909 met de in 1904 gebouwde woningen met mansardedak, nrs. 23 t/m 27 oneven (coll. Hans Kleinhoven).

waar je voorouders woonden. Hij heeft de nummeringen gekoppeld aan de hedendaagse adressen en geeft ook inzicht in verdwenen en nieuw gebouwde woningen¹⁹. Op zijn werk heb ik wat statistiek losgelaten voor een beperkt aantal steekjaren waarin de nummering is gewijzigd en ik heb de resultaten ervan verzameld in Tabel 2. In de periode 1920-1930 is met omzichtigheid geteld (zie opmerking (1) bij de tabel). Deze schatting is getoetst aan de volkstellingen, die geringe afwijkingen laten zien, die gelaten zijn voor wat ze zijn omdat de tijdstippen niet exact gelijk zijn.

Woonontwikkeling in de 19^e eeuw

De historische bebouwing langs het lint Wakkerendijk/Meentweg en de Kerkstraat vertoont tussen 1850 en 1883 een stabiel beeld met resp. 287 en 285 woningen. De Meentweg piekte met 79 woningen in 1850, tegen de Wakkerendijk rond 1883 met 190 om beide daarna af te nemen onder het niveau van 1820.

Het groeigebied in Tabel 2 is verdeeld in een aantal clusters, de noordzijde van de Laarderweg, de zuidzijde ervan op de Zuidwend en de omgeving van de Heidehoek. Met name aan de Laarderweg zijn omstreeks 1883 negen nieuwe woningen

Kaart 1: De Laarderweg en omgeving volgens de kadasterkaart van 1922 met daarin de eerste voorstellen voor wegen i.v.m. de uitbreidingsplannen van 1927 (Archief Eemland, Eemnes 1005-1193). Aan de Streefoordlaan waren al 4 kleine woningen.

ontstaan, het huidige nr. 2, en oneven nrs. 15 en 37 t/m 47 aan de zuidzijde, met een gedeelde woning op nr. 37. Deze stonden nog dicht bij de oude kern van Eemnes Buiten, tot aan de Molenweg. Met de al in 1860 gebouwde oude woning op nr. 51 zijn dit netto 10 nieuwe adressen aan de Laarderweg, overeenkomstig Tabel 2 (vergelijk 1850 en 1883). Tussen 1840 en 1870, blijft het aantal woningen (gezinnen) op praktisch 300 hangen, afgezien van de dip in 1860; zie Grafiek 1. Omstreeks 1883 is er duidelijk een piek in het aantal leegstaande woningen (20), terwijl er nieuwbouw is aan de Laarderweg en afbraak of onttrekking aan het woningbestand in de oude bebouwing tussen 1883 en 1890. De eerdergenoemde piek van de bevolking in 1885 (Grafiek 1) kan tijdelijk opgevangen zijn in het overschot aan slechte, verouderde woningen. Het negatieve vertreksaldo 1880-1884 (-38; Tabel 1) wijst wel in die richting.

VERANDERINGEN IN DE 20^E EEUW TOT CA.1925

Ongeleide uitbreiding met lintbebouwing

De hele 19^e eeuw was er geen wijziging in de infrastructuur van Eemnes (zie deel 1). Alleen de verharding van de Wakkerendijk en de verbreding en verharding van de Minne Steeg (nu Laarderweg) ten behoeve van de straatweg Naarden-Amersfoort in 1817 vormde de belangrijkste wijziging van die periode. Vestiging langs of dicht bij verharde wegen had in het algemeen de voorkeur. De oostkant van de Wakkerendijk was ongeschikt door het regelmatig onderlopen van het land tot 1932. De westkant was afgezien van enkele open plekken goeddeels bezet. Kortom, de nauwelijks bebouwde Laarderweg bood perspectieven. De groei van de bebouwing en de bevolking concentreerde zich dan ook langs de Laarderweg en naaste omgeving. Het hing destijds van de grondeigenaren af of ze kavels wil-

den verkopen. Zij maakten hun eigen afwegingen zonder enige bemoeienis van de gemeente. Wie grond in eigendom had kon er in principe woningen bouwen, mits voldoende aan de op dat moment geldende voorschriften. Die waren er nauwelijks, evenmin als bestemmingsplannen. Hierdoor ontstonden in het algemeen rommelige lintbebouwingen, zonder planmatige opzet.

Groeiende overheidsbemoeienis

Aan het eind van de 19^e eeuw ontstond een maatschappelijke drang om iets te doen aan slechte woonomstandigheden van vooral arbeiders, niet alleen in de grote steden maar overal in het land. Het inzicht brak door dat onhygiënische omstandigheden en slechte behuizing de volksgezondheid bedreigden. Dit resulteerde in 1901 in de Gezondheidswet en de Woningwet. Het Staatstoezicht op de Volksgezondheid, dat al sinds 1865 bestond, werd belast met het toezicht op de uitvoering, tezamen met een afdeling Volkshuisvesting.

Gemeenten werden gestimuleerd iets te doen tegen de slechte woningen en beleid te maken met bestemmingsplannen. In 1921 en 1931 werden de beide wetten op grond van voortschrijdend inzicht herzien. Als effect van deze wetten zien we dat er vanaf 1921 in Eemnes bouwvergunningen worden aangevraagd, gegeven en af en toe afgewezen. Het dossier geeft inzicht in wie aanvragen, hoeveel bouwplannen er zijn en wat wordt gerealiseerd²⁰.

Laarderweg en omgeving 1900-1920

Uit Tabel 1 blijkt dat het woningenbestand in deze periode in het groeigebied toenam met 43 woningen; aan de Laarderweg en omgeving met 29 (van 37 naar 66), terwijl ook de Heidehoek in de belangstelling kwam met 15 (van 11 naar 26), hoewel daar nog geen ontsluiting van betekenis was. De oude bebouwing aan de dijk kromp daarentegen met 22 woningen. De toename was alleen te danken aan particulier initiatief. Toegenomen welvaart maakte het mogelijk te investeren in nieuwbouw voor verkoop of verhuur.

In deze periode zijn bijvoorbeeld aan de zuidzijde van de Laarderweg in 1904 drie gelijkende vrijstaande woningen met 'mansardedak' gebouwd (Laarderweg 23 t/m 27, oneven) op erfpachtgrond van de Hervormde Kerk²¹. Verder ontstond bebouwing langs de Molenweg en de Streefoordlaan op het terrein van de voormalige buitenplaats Streefoord²². Deze laan is ontstaan toen er in 1915 drie kleine woningen op smalle percelen grond werden gebouwd. Kaart 1 laat – met wegdenken van de Nieuweweg en het verlengde ervan – de bebouwing van de Laarderweg en omgeving in 1922 zien.

De eerste huisjes aan de Streefoordlaan (nr. 8 en 10) uit 1915, destijds zonder aanbouwen en dakkapellen (foto auteur).

Hier is nog een bijzondere situatie te noemen betreffende de grond op de Zuidwend die eigendom was van de Hervormde Kerk. Leden van de kerk konden desgewenst op een kavel een huis bouwen. De grond bleef eigendom van de kerk en men betaalde erfpacht. Rooms-katholieke Eemnessers waren kansloos om hier een huis te kunnen bouwen of te huren. Dat werd pas na de bevrijding in 1945 doorbroken door de gemeentelijke toewijzing van huurwoningen. Niet-leden konden later voor flinke bedragen de erfpacht afkopen. Aan de noordzijde lag het anders. Daar was praktisch de hele erfstrook van Wakkerendijk tot Goyergracht eigendom van de familie Perier, die de hogere grond bij Laren wel wilde verkopen. De zuidzijde van de Laarderweg zou richting Laren maar tot aan de Algemene Begraafplaats bebouwd worden, terwijl de rest tot in de jaren 1970 in gebruik bleef als akkerland. Aan de noordzijde werd dicht bij de kern tussen de huisnummers

16 en 38 (van 1930) een stuk grond niet bebouwd. Gaandeweg verschoof het zwaartepunt van de Laarderweg en omgeving richting Laren. Rond de driesprong Molenweg/Laarderweg ontstond in de jaren twintig en dertig een kleine winkerkern: bakkerij Van de Kuinder 1926 (nr. 44), kruidenier Manten 1935 (nr. 51, nieuw), slagerij Perier/Van Hees 1939 (nr. 42c). In het algemeen werd aan de Laarderweg veel kleinschalige handel gedreven. Over dat onderwerp verschijnt in het najaar een apart boek van de hand van Henk van Hees²³.

BESLUIT

Na deze worsteling met de weerbarstige getallen van de bevolking wordt het tijd om in te gaan op de uitbreidingsplannen. Na 1920 ontstonden die, heel ambitieus ook in verband met de realisatie van Rijksweg 1 (nu A1) in 1929. Met betrekking tot de ruilverkaveling rond 1940 kwamen er ingrijpende plannen, die de moeite waard zijn om eens voor het voetlicht te brengen. Eemnes had er zeker anders uit kunnen zien. Daarover meer in deel 4.

LITERATUUR

J. Andrik e.a., *Een eeuw boeren op papier – tentoonstelling over de archieven van drie landbouwcoöperaties in het zuiden*, Noord-Brabant, 's Hertogenbosch 1988; www.zuivelhistorienederland.nl/.../1988_een-eeuw-boeren-op-papier_09-05-2008.pdf.

B. De Boer e.a., *Eemnessers door de eeuwen heen – Een uitgave in het kader van het 650-jarig bestaan van Eemnes*, Eemnes 2002.

M.T. Knibbe, 'De hoofdelijke beschikbaarheid van voedsel en de levensstandaard in Nederland 1807-1913', in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 4 (2007) nr. 4, p. 71-107 (www.tseg.nl).

R. Rommes, 'Dringen aan de dijk – Vijf eeuwen bevolkingsontwikkeling van Eemnes', in: *Tussen Vecht en Eem*, 26 (2008) 4, p. 275-287.

G. Veenendaal, *Spoorwegen in Nederland van 1834 tot nu*, Amsterdam 2004.

A. van der Zee e.a., *Eemnes – Geschiedenis en architectuur*, in de serie *Monumenten-inventarisatie Utrecht*, Zeist/Utrecht 1999.

BRONNEN

Oud Archief Gemeente Eemnes, Archief Eemland (AE), toeg. BNR 1005.

W. van Ijken, *Huisnummers in Eemnes 1813-1930*, 2005 (aanwezig bij HKE), uitgewerkte systematische overzichten opeenvolgende huisnummeringen van dezelfde gebouwen, c.q. woningen, op basis van bronnen in het Oud Archief Gemeente Eemnes.

NOTEN

1. Nieuwe huisnummerlijst Eemnes 1813: 188. Bewoonde 'huizen'(onbewoond)/gezinnen volkstellingen: 1839: 203/299; 1849: 196(3)/301; 1859: 199(6)/278; 1869: 291(15)/300.
2. Volgens Kroniek 1068 in 1810. Dit is onbetrouwbaar geacht tegen Rommes p. 280 1170 in 1809 en Kroniek 1148 in 1811.
3. Rommes 2008, p. 280.
4. Kroniek: 1780: 1203; 1800: 1183; 1810:1068 (onbetrouwbaar geacht); 1811: 1148; 1815: 1170; 1822: 1342; 1830: 1351. Rommes, p. 280: 1809: 1170; 1811: 1148.
5. Zie deel 2.
6. 1827: Baarn-Eembrugge; 1828: Groeneveld-Baarn (o.a. Eemnesserweg); 1836: Naarden-Huizen-Blaricum-Laren (Blaricummer Tollaan)
7. Verslagen GS geven over 1857-1860 te hoge inwonertallen aan (wettig/feitelijk per 31 dec.): 1857: 1477/1463; 1858: 1458/1455; 1859: 1460/1451. Volkstelling 1859: 1341, ongeveer gelijk aan 1338 terugrekenend van 1327 op 1 jan.1862 (GS) plus het verlies van 11 over 1861.
8. AE, Burgelijke stand Eemnes 1850-1860, microfiches.
9. Helaas zijn de jaarlijkse rapportages van Gedeputeerde Staten over de jaren 1850-1860 onbetrouwbaar gebleken, zodat beschouwing en toetsing van de periode 1850-1854 niet mogelijk was. Dit vind zijn oorzaak in inaccurate opgaven vanuit Eemnes.
10. De Boer e.a., 2002, p. 19, met opmerking over hoogtepunt van Henk van Hees.
11. J. Out, 'Het oudste Nederlandse R.K. Blindeninstituut te Laren en Eemnes 1842-1851', in: *Tussen Vecht en Eem*, 21 (2003) 3, p. 115-124.
12. Mondelinge aanvulling van Henk van Hees: Hij kwam eerder uit Amersfoort en had ook in Bunschoten gezeten. Na vijf jaren Eemnes vertrok hij naar Waddinxveen.
13. Knibbe 2007, p. 78-79.
14. Verslag GS 1892.
15. Wikipedia: Grote Depressie (1873-1896).
16. Veenendaal 2004, p. 201.
17. Rommes 2008, p. 280-281.
18. Sleumer 1950, p. 72.
19. Van Ijken 2005.
20. AE, BNR 1005-1196.
21. Van der Zee 1999, p. 87-88.
22. Sleumer 1950, p. 32, stelt dat de Streefoordlaan is ontstaan in 1924. Van Ijken toont 1915 als accurate datering aan.
23. Henk van Hees, *Van ballenwinkeltjes tot Minnehof*, Eemnes 2012 (verwacht november).